

Emil LAFE

A KA PRAPASHTESË -UES, -UESHËM?

Kolegia Anila Çepani më pyeste kohët e fundit me një letër cili ishte mendimi im në lidhje me mbiemrat e tipit *i punueshëm*, që trajtohen si të formuar “me prapashtesën e re -ueshëm” te kreu “Mbiemri” në “Gramatikën” e quajtur e Akademisë, ku unë kam hartuar kreun që përmban njohuritë e përgjithshme për fjalëformimin (“Struktura morfologjike e fjalës dhe tipat e fjalëformimit”). Ajo i referohej edhe një artikulli tim, në të cilin jam shprehur: “Me interes të veçantë (jo vetëm për fjalëformimin) është edhe integrimi në gjuhën standarde i tipit të temave fjalëformuese më -ue, -ye të gegërishtes (*kërkue-s, i kërkue-shëm, i thye-shëm* etj.). Përzgjedhja e formës normative të ndajshesave me variante dialektore dhe caktimi i drejtshkrimit të tyre tashmë është punë e përfunduar dhe ka ndodhur më fort në një mënyrë deri diku të vetvetishme.” (Lafe, 2004, f. 191). Pra, kam folur për tema fjalëformuese më -ue, -ye në gjuhën standarde. Para se të merremi drejtpërdrejt me pyetjen, le të përmendim disa të dhëna rreth fjalëve që dalin me fundoret¹ -ues (emra e mbiemra), -ueshëm dhe -yeshëm (mbiemra) në gjuhën shqipe.

Ndër gramatikat e paraluftës ajo e Ilia Dilo Sheperit përmban trajtimin më të plotë të fjalëformimit (Dilo Sheperi 1927, kreu “Etimologjia”, f. 127–144). Ky autor te paragrafi i formimit të emrave prej foljeve (§ 343) jep vetëm një emër të

¹ Këtë emërtim prof. Mahir Domi e ka përdorur për të shënuar një segment fundor si tipar më fort fonetik të fjalës, pavarësisht nëse është ose jo morfemë.

formuar nga një temë foljore më *-ue* me prapashtesën *-s*: *shkruës* (format më *-uës* në vend të *-ues* përdorëshin atëherë nga autorët toskë ndoshta duke kujtuar se edhe në këtë rast kemi prapashtesën *-ës*, ashtu si te *çelës*, *shkelës*). Te formimi i mbiemrave prej foljeve (§ 348) ky autor shkruan se mbiemrat foljorë marrin prapashkrimin *-shëm* (ose *-ëm*) dhe tregojnë atë që mund ose meriton të pësojë. P.sh. *i nderueshëm* – ay që meriton të nderohet; *i shkrueshëm* – ay që mund të shkruhet; *i pëlqyeshëm* – ay që mund ose meriton të pëlqehet ...”. Është për të vënë re përfshirja në gramatikën e tij e këtyre mbiemrave në formën e gegërishtes (sipas toskërishtes së asaj kohe do të ishin: *i nderuarshim*, *i shkruarshim*, *i përlqyershim*)².

Kostaq Cipo te “Gramatika” (1949) nuk ka asnjë emër a mbiemër të formuar nga pjesorja më *-ue*. Vetëm te “Sintaksa” (1952) ka përdorur emrin *mësues* (krahas *mësonjës*), ndërsa te “Gramatika” ka vetëm formimet e toskërishtes *mësonjës*, *shkronjës* si emra dhe disa mbiemra: *mbiemër cilësonjës* / *përcaktonjës*, *prapashtesë prodhonjësë*, *gjindore sqaronjësë*, *emër (plotës) vepëronjës*. Po kështu edhe te “Sintaksa” gjejmë emrat *çlironjës*, *lëronjës*, *ligjëronjës*, *mësonjës*, *mundonjës*, *shkretonjës* *vepronjës*, dhe mbiemrat *fjalë kafshonjësë*, *lokucione koordinonjësë*, *element* / *emër përcaktonjës*, *prapashtesë prodhonjësë*, *masa punonjësë*, *ushtëria rrethonjësë*, *ndajshim sqaronjës*, *fjali sqaronjësë* / *urdhëronjësë*, *lidhëz veçonjësë*, *emër vepëronjës* (edhe si emër)³.

Edhe te FGjSh (1954) i hartuar nën drejtimin e Kostaq Cipos⁴ formimet më *-ues* janë të pakta. Janë përfshirë dy terma të

² Autorët e vjetër të Veriut kanë rregullisht prapashtesën *-shim*, po ashtu edhe në Jug (krahas *-çim* e *-shmë*). (Xhuvani – Çabej, 1962, f. 85).

³ Te “Gramatika” gjendet vetëm një mbiemër më *-ueshëm*: *i (pa)lakueshëm*, ndërsa te “Sintaksa” gjejmë edhe dy të tjerë: *i papajtueshëm*, *i qëndrueshëm*.

⁴ K. Cipo u nda nga jeta më 6 janar 1952, duke e lënë fjalorin të përfunduar. “Më pas ai iu shtrua revizionimeve. Në këto u hoqën fjalë që s’ishin të nevojshme, u rishqyrtuan përkufizimet e kuptimet e fjalëve, u ripunuan, u ndreqën e u plotësuan një pjesë e mirë e tyre, u pasurua frazeologjia, u shtua materiali me shumë fjalë të tjera, u

administratës gjyqësore, *ftues* e *përmbarues* (të krijuar në periudhën e pavarësisë) dhe pak fjalë të tjera, si *drejtues*, *helmues*⁵, *mësues*, *përfaqësues*, *sulmues*, *shoqërues*, të cilat janë njohur si variante kryesore ndaj trajtave të toskërishtes *drejtonjës*, *mësonjës*, *sulmonjës* *shoqëronjës*, me përjashtim të *përfaqësonjës*, për të cilën mungon varianti gegërisht *përfaqësues*. Kjo kategori fjalësh, ku shprehet edhe ndërveprimi i dy varianteve letrare të shqipes, në vitet e mëtejme erdhi duke u shtuar dhe në FGjSh 1980 janë regjistruar 838 fjalë të tilla⁶.

Më 1960 u botua pjesa e parë e tekstit universitar “Morfologjia e gjuhës së sotme shqipe” nga Shaban Demiraj, ku trajtohet edhe formimi i emrave e i mbiemrave. Në atë kohë nuk flitej ende për një shqipe letrare të njësuar, po për dy variante letrare me bazat dialektore përkatëse; toskërishten dhe gegërishten. Prandaj autori emrat e tipit *mësues*, *shkrues* etj., dhe mbiemrat e tipit *i durueshëm*, *i mendueshëm* etj., i shpjegon si të formuar nga pjesorja (nënkuptohet e gegërishtes) përkatësisht me prapashtesat -s dhe -shëm (Demiraj 1960, f. 50, 83), pa qenë nevoja të njohë ndonjë prapashtesë -ues ose -ueshëm, siç do të ndodhte më vonë me “Gramatikën” e Akademisë, ku ai është redaktor i vëllimit “Morfologjia”.

Gjithmonë rritja e sasisë kërkon interpretim të dukurisë përkatëse, aq më tepër kur me Kongresin e Drejtshkrimit (1972) dhe me “Drejtshkrimin e gjuhës shqipe” (1973) u sanksionua shqipja standarde. Prandaj fjalët më -ues, ashtu edhe ato më -ueshëm, pavarësisht nga burimi i tyre prej gegërishtes, kërkonin një shpjegim brenda strukturës gramatikore të shqipes standarde.

rishikua ortografia.” (FGjSh 1954, Parathënie, f. IV). Besoj se përfshirja e paktë e fjalëve më -ues në këtë fjalor shpjegohet pjesërisht edhe me pohimin e autorëve se “për të mos rritur shumë vëllimin e fjalorit, janë lënë jashtë disa kategori fjalësh të prejardhura që kuptohen lehtë e s’kanë një përdorim aq të gjerë e të qëndrueshëm.” (Po aty, f. V). Si fjalë të tilla “që kuptohen lehtë”, mund të janë vështruar p.sh. *ngjyrues*, *përdorues*, *studiues*, *vrापues* etj.

⁵ Për këtë mbiemër mungon forma *helmonjës* e toskërishtes.

⁶ Numëruar sipas: Snoj, Marko: *Rückläufiges Wörterbuch der albanischen Sprache*. Helmut Buske Verlag Hamburg, 1994, 482 f.

Përpjekjen e parë për këtë e ndeshim te “Gramatika e gjuhës shqipe” e hartuar në Institutin e Gjuhësisë dhe të Letërsisë, që e përmendëm më lart si “Gramatika” e Akademisë (shih: Gramatika 2002). Po japim më poshtë shpjegimet për çështjen në fjalë te pjesët për formimin e emrave dhe të mbiemrave me prapashtesa:

“Tek emrat e tipit *dëgjues, hetues, krijues, mësues, ndërtues, shkrues* etj., prapashtesa -s në krye të herës i është shtuar trajtës së pjesores më -ue: *ndërtue, mësue* të dialektit verior. Duke hyrë në gjuhën letrare, formimet e këtij tipi kanë shërbyer edhe si model për të formuar fjalë të reja, kështu që u krijua një prapashtesë e zgjeruar -ues me të cilën formohen emra vepruesish nga foljet më -oj: *kërkues, lëmues, pësues, shpues* etj.” (Gramatika 2002, f. 133 v, autor Fatmir Agalliu).

Të njëjtin interpretim gjejmë edhe te pjesa ku trajtohet formimi i mbiemrave: “Një prapashtesë shumë prodhimtare në gjuhën e sotme të njësuar letrare është prapashtesa -ues, me të cilën formohen mbiemra përkatësorë nga tema foljore në -o, -ua, që tregojnë marrëdhënie ndaj një veprimi, p.sh. *ngarkues, qortues, shkarkues, vlerësues, trajtues blues, rrues, shpues* etj. Para prapashtesës -ues bie -o, -ua e temës. Kurse nga foljet me temë në -e, -ye, formohen mbiemra me prapashtesën -yes, si *rrëmb-yes, shpërbl-yes, ushq-yes* etj.” (Gramatika 2002, f. 188 v., autor Ali Dhrimo).

Po në këtë vijë arsyetimi autori i kreut në fjalë njeh edhe një prapashtesë -ueshëm: “Një numër shumë i madh mbiemrash të nyjshëm formohen edhe me *prapashtesën* e re -ueshëm nga foljet me temë në -o. Si temë fjalëformuese shërben vetë tema e foljes, duke rënë prapashtesa e saj -o. P.sh.: *i avullueshëm, i çmueshëm, i dëshirueshëm, i mrekullueshëm, i trishtueshëm* etj. Me këtë prapashtesë formohen mbiemra edhe nga foljet me temë në -ua, p.sh.: *bluaj - i blueshëm, shkruaj - i shkrueshëm*. Siç shihet, te këta mbiemra tema fjalëformuese e bjerr togun -ua- përpara prapashtesës.” (Gramatika 2002, f. 193 v.).

Në monografinë për formimin e emrave në gjuhën shqipe, hartuar pas botimit të “Gramatikës” së Akademisë, E. Hysa, kur trajton emrat e formuar me prapashtesën -(ë)s, shënon se ajo

“bashkohet rregullisht me tema foljore, kryesisht me temën e pjesores, e më rrallë me tema të së tashmes”, pa u shprehur se ç’është kjo pjesore prej së cilës formohen emra të tillë, si *botues*, *drejtues*, *ndërtues* etj. (Hysa 2004, 155). Për një prapashtesë -ues, që “formon një kategori të pasur emrash veprues (nonina agentis), si *dërgues*, *krijues*, *kallëzues*, *mësues*, *mundues*, *ndigjues*, *pajtimes*, *sulmues*, *shëlbues*, *shkues*, *tregues*”, kanë bërë fjalë më herët A. Xhuvani – E. Çabej, duke vërejtur atëherë se “në gjuhë të shkrimit mbizotëron sot kjo trajtë e gegërishtes, që në shumë rase është përgjithësuar në gjuhë.” (Xhuvani – Çabej 1962, f. 98). Mendoj se për këtë qëndrim autorët mund të jenë ndikuar nga kjo që një numër i madh emrash e mbiemrash më -ues vijnë prej foljesh të formuara nga tema emërore, si *bised-uj*, *grimc-uj*, *komand-uj*, *larg-uj*, *mjek-uj*, *plug-uj*, *sked-uj*, *streh-uj*, *sulm-uj* etj., dhe tema e tyre fjalëformuese ndihet si e tillë edhe për fjalët më -ues, d.m.th. *sulmoj* e *sulmues* ndihen si të formuara nga një temë e përbashkët *sulm-*.

Ndërkaq këta autorë nuk kanë njohur ndonjë prapashtesë -ueshëm dhe mbiemrat si *i çmueshëm*, *i dëgjueshëm*, *i mendueshëm*, *i shkueshëm*, *i shtueshëm* etj., i kanë trajtuar te prapashtesa -shëm, duke i cilësuar si “formime që dalin nga pjesorja e që janë karakteristike të gegërishtes” dhe duke vërejtur gjithashtu se gegërishtja ka edhe ndajfolje me këtë prapashtesë, si *gëzueshëm*, *kuptueshëm* etj. (Xhuvani – Çabej 1962, f. 85). Pra, për këtë kategori fjalësh nuk kanë mbajtur të njëjtin qëndrim si për fjalët më -ues. Besoj të jetë diçka e rastit që në punimin e tyre për prapashtesat këta autorë nuk përmendin shembuj formimesh nga pjesorja me temë më -ye, e përbashkët për toskërishten e gegërishten, si *i mallëngjyeshëm*, *i pashlyeshëm*, *i shkëlqyeshëm* etj. (*mallëngjyer* - *mallëngjye*; *shlyer* - *shlye*, *shkëlqyer* - *shkëlqye*), të cilat, edhe pse mund të kenë dalë nga gegërishtja, shpjegohen fare mirë si formime me -shëm (e jo me -yeshëm). Te mbiemrat si *dëfryes*, *shpërthyes* etj. nuk është e nevojshme të mëtohet për një prapashtesë -yes, pasi këta mbiemra fare mirë shpjegohen si të formuar nga tema e pjesores së gjuhës letrare me prapashtesën -s, d.m.th. si *rrëmbye-s*, *shpërblje-s*, *ushqye-s* dhe jo si *rrëmb-yes*, *shpërbl-yes*, *ushq-yes* (shih citimin më lart).

Le të kemi parasysh se më 1962 nuk kishim ende një gjuhë letrare shqipe të njësuar ose një shqipe standarde, si sot. Në rrethanat e sotme bëhet e nevojshme që çështja kemi apo jo prapashtesa *-ues* dhe *-ueshëm* të trajtohet e të gjejë zgjidhje brenda strukturës gramatikore të shqipes standarde. Qëndrimi im lidhur me pyetjen që është vënë edhe si titull i kësaj kumtese, është po ai i shprehur te artikulli im, nga i cili del se prapashtesat fjalëformuese janë *-s* dhe *-shëm*. Po ajo që gjendet para prapashtesës te fjalë si *sulmues*, *i punueshëm* etj., ç'është? Shpjegimet me rënie tingujsh që janë dhënë te “Gramatika” e Akademisë (para prapashtesës *-ues* bie *-o*, *-ua* e temës) nuk qëndrojnë, sepse për rëniet e tingujve ka një arsye fonetike, që këtu mungon⁷. Pra në të vërtetë nuk bie asgjë. Si pasojë e këtij qëndrimi, edhe mbiemrat si: *rrëmbyes*, *shpërblyes*, *ushqyes* etj., ose *i rrëmbyeshëm*, *i shpërblyeshëm*, *i ushqyeshëm* etj., janë shpjeguar te “Gramatika” (shih citimet më lart) si formime përkatësisht me prapashtesat *-yes*, *-yeshëm*. Kjo jo vetëm nuk i përgjigjet së vërtetës shkencore e historike, por është edhe krejt e panevojshme, pasi fjalët e mësipërme shpjegohen për bukuri si të formuara nga tema e pjesores në gjuhën standarde: *rrëmbye-r*, *shpërblye-r*, *ushqye-r*.

Gramatika tradicionale nuk i jep dot shpjegim të kënaqshëm kësaj dukurie. Mendoj se për t'i dhënë një përgjigje më të drejtë, më të argumentuar pyetjes së shtuar te titulli i kësaj kumtese, është e nevojshme ta vështrojmë çështjen sipas gramatikës strukturaliste deskriptive, duke e shtrirë konceptin e alomorfit edhe në fjalëformim, pra duke pranuar se kemi edhe tema foljore që shfaqen vetëm në fjalëformim dhe që nuk përputhen me temat paradigmatiche. Në këtë rast për foljet e zgjedhimit të parë, ku përfshihen foljet më zanore ose më tog zanoresh, të cilat në vetën e parë njëjës të së tashmes marrin mbaresën *-j*, si *puno-j*, *shkrua-j* (Gramatika 2002, f. 279), krahas dy temave paradigmatiche (më *-o* dhe më *-ua*), të njohim

⁷ P.sh. bie *-ë*-ja fundore e patheksuar e emrave në formimin e foljeve me prapashtesën *-o*, që merr theksin e fjalës: *punë* > *punoj*.

edhe një temë të tretë, që i takon vetëm fjalëformimit, d.m.th. temën më -ue.

Kjo mënyrë vështrimi ka të mirën se ruan parimin e historizmit, d.m.th. pranon të vërtetën që këta emra e mbiemra janë formuar sipas sistemit fjalëformues të gegërishtes dhe jo duke rënë kjo apo ajo zanore etj.; e dyta, ruan njësinë e prapashtesës -s, -shëm, pa pasur nevojë për të shpikur prapashtesa konglomerate të paqena. Pra, në përshkrimin morfologjik të shqipes të shpjegohet se foljet e tipit *punoj* kanë tri tema: *puno-*, *punua-* (që dalin gjatë zgjedhimit), dhe *punue-* (gjatë fjalëformimit). Kjo e fundit është integruar në sistemin e fjalëformimit të gjuhës standarde nga gegërishtja popullore dhe letrare. Në këtë mënyrë shmangen të gjitha vështirësitë dhe luhatjet në trajtimin e prapashtesave -s, -shëm apo -ues, -ueshëm dhe jo vetëm nuk shtrembërohet rruga e vërtetë e integritetit të tyre në leksikun e shqipes, por del në pah edhe një tipar domethënës i formimit të shqipes standarde: ndërveprimi dialektor në ndërtimin e sistemit fjalëformues.

BIBLIOGRAFI

- Cipo, K., *Gramatika shqipe*. Instituti i Shkencavet. Ndërmarrja Shtetërore e Botimeve dhe e Shpërndarjes. Tiranë, 1949, 192 f.
- Cipo, K., *Sintaksa*. Instituti i Shkencavet. Tiranë, 1952, 124 f.
- Demiraj, Sh., *Morfologjia e gjuhës së sotme shqipe. Pjesa e parë*. Universiteti Shtetëror i Tiranës. Fakulteti Histori-Filologji. Tiranë, 1960, 96 f. (dispensë).
- Sheperi, I. D., *Gramatika dhe sindaksa e gjuhës shqipe sidomos e toskënishtes (për shkolla të mesme)*. Bot. në Vlorë 1927, rib. Romë 1972, 190 f.
- Fjalor i gjuhës shqipe. E punoi një komision i përbërë nga K. Cipo (kryetar), E. Çabej, M. Domi, A. Krajni, O. Myderrizi*. Instituti i Shkencavet. Seksioni i gjuhës e i letërsisë. Tiranë, 1954, 648 f.

- Gramatika e gjuhës shqipe. Vëllimi I Morfologjia.* Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë. Tiranë, 2002, 452 f.
- Hysa, E., *Formimi i emrave me ndajshesa në gjuhën shqipe.* Akademia e Shkencave e Shqipërisë. Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë. Tiranë, 2004, 216 f.
- Lafe, E., “Disa tipare kryesore të fjalëformimit në shqipen e sotme”, *Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare* 22/1 (Materialet e punimeve të Seminarit XXII Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare. Prishtinë, gusht 2003). Prishtinë, 2004, f. 189–203; *Gjuha jonë* 25/2005, 1–4, 7–15.
- Xhuvani, A. – Çabej, E., *Prapashtesat e gjuhës shqipe.* Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë. Tiranë, 1962, 112 f.